

*“Із прочитаних мною
філософських творів,
слідувало все очевидніше,
що вся справа
в існуванні душі:
без неї неможливе
будь-яке глибоке проникнення
в сутність явищ”.*

К.Г.Юнг

ЩО ЗНАЄ ПРО ПСИХІКУ, ДУШУ І ДУХ ЛЮДСЬКИЙ СУЧАСНА ПСИХОЛОГІЯ ?

Віталій Татенко

доктор психол. наук,
член-кореспондент НАПН України,
головний науковий співробітник
Інституту соціальної та політичної психології
НАПН України,
м. Київ

Сучасна психологія як суб'єкт наукового пізнання дуже по-різному ставиться до визначення і презентації того, що вважає своїм об'єктом. Так, у вступних розділах підручників з психології дається визначення предмета психологічної науки, її завдань, основних напрямків й методів дослідження. Проте, за цими визначеннями можуть стояти дуже різні, а іноді і протилежні онтологічні уявлення про психіку, її природу і сутнісні ознаки.

Можливо, відповідь на питання про об'єкт психологічного пізнання є самоочевидною? Проте, як свідчить аналіз спеціальної літератури, те, що видається самоочевидним одному досліднику, може не бути таким для іншого.

Психіка (психічне) може розглядатися як об'єктивна реальність, що існує поза і незалежно від тілесних носіїв земного походження і в своїх метафізичних визначеннях підноситься до таких метапонять, як Абсолютний Дух, Космічний Розум, Логос тощо. Так, наприклад, *О.А.Донченко* говорить про "універсальну психіку". "*Матриця універсальної психіки — це система елементів, що породжує поле загальних і рівновеликих ознак, з якого, змінюючи цю рівномірність, структурується психіка кожного суб'єкта. Фракталізація даної матриці створює психічне життя на Землі*" [1, с. 29].

Більш традиційною є думка, що психіка може існувати лише в межах окремої тілесності, що тільки індивід може бути носієм і суб'єктом психічного життя.

Психічному може приписуватися здатність "оформлювати" матерію, вдихати в неї життя, надавати сутнісної визначеності тілесному. Воно може мислитися таким, що існує паралельно з тілесним, а може розглядатися як таке, що в усьому підпорядковане цьому тілесному.

Поряд з уявленнями про психіку як нематеріальну (ідеальну) сутність, існують погляди, згідно з якими психічне є специфічною формою тілесного. Деякі сучасні нейропсихологи цілком серйозно говорять про "нейрони свідомості".

Різними сьогодні можуть бути навіть погляди щодо виникнення психічної реальності: а) існувала завжди; б) створена Богом; в) занесена з інших Галактик; г) сформувалася у процесі еволюції як функція матерії, що розвивається тощо. Існує навіть припущення, що людська психіка виникла внаслідок вживання нашими історичними предками певного сорту грибів, які викликали галюцинаторні реакції, що закріпилися і набули подальшого розвитку, зокрема, у здатності до творчої уяви.

З історії психології відомі непоодинокі випадки зведення психічного як цілісного утворення до його окремих складників. Відтак, виникали і набували розвитку різні "психології": психологія свідомості, психоаналіз, біхевіоризм тощо, кожна з яких намагалася переконати світ, що саме вона є єдиним справжнім, принаймні, основним суб'єктом наукового пізнання психічної реальності як такої.

З одного боку, це можна розглядати як своєрідну ілюзію, що, однак, породжує необхідну для розвитку науки психології ситуацію змагання і навіть конкурентної боротьби. З іншого боку, кожна з "психологій", що виборолася собі право на існування, хоче вона того чи ні, — просто вимушена шукати відповіді на питання, які стосуються природи психічного як цілого. Адже не можна розкрити сутність тієї ж свідомості чи, скажімо, несвідомого, не зрозумівши, чим є психічне за своєю природою і за своєю сутністю.

Які основні проблеми, пов'язані з визначенням об'єкту психології, є актуальними для сучасної науки?

Почнемо з того, що й досі не досягнуто порозуміння з приводу того, чи вважати психіку окремим сутнім? Принаймні, для того, щоб психологія вважалася самостійною наукою, вона повинна відстоювати думку про онтологічну самодостатність психічного. "*Розуміння психічного винятково як властивості матерії робить неможливим вивчення психічного як реальності, що об'єктивно існує. "Замикання" психічного на фізіологію позбавляє психічне саморуху, енергетичних*

*характеристик. Тому стає абсолютною неминучістю виявлення "причин" у біології, у соціумі, у логіці. У результаті виходить, що психічне втрачає власні закони: на психічне переносяться або механічні (хімічні, термодинамічні, синергетичні й ін.), або герменевтичні закономірності. Але головне все ж таки у тому, що психічне при такому підході неминуче зводиться до неспіхичного. Між тим відома вимога *Е.Шпрангера* "psychologica — psychological" (пояснювати психічне психічним — В.Т.) як і раніше актуальна для психології" [2, с. 64]. Тому, запропоновано прислухатись до думки *К.Г.Юнга* про те, що психіка цілком заслуговує на те, щоб до неї ставились як до самостійного феномена. Немає підстав вважати її епіфеноменом, хоч вона може залежати від роботи мозку. Це було б так само неправильно, як вважати життя епіфеноменом хімії вуглецевих сполук [Там само].*

Друга проблема з визначенням об'єкту психології стосується з'ясування питання про те, чи вважати таким індивіда як носія психіки, чи все таки визнавати таким об'єктом психічне як належне індивідові. Наприкінці 80-х років ХХ століття *М.С. Роговін* і *Г.В. Залевський* начебто досить чітко висловились з цього приводу: "*У психології поняття об'єкта обов'язково багатоступеневе: об'єкти — це і ті чи інші піддослідні, але об'єкти — і ті властивості їхньої психіки, ті характеристики, які в цьому дослідженні вивчає вчений. ...Питання про те, наскільки виправданий перехід від об'єкта-властивості до об'єкта індивідуальності й особистості і, нарешті, до об'єкта як репрезентанта якоїсь спільності індивідів, вирішується на основі спеціальних прийомів, які розробляють у сучасній методології психологічного дослідження*" [3, с.12-13].

З одного боку, такий підхід начебто знімає обмеження і дозволяє включати в об'єкт дослідження геть усе. Але, з другого боку, таке "багатоступеневе" визначення створює реальну небезпеку розмивання специфіки об'єкту психологічної науки і, у зрештою рахунку, — його втрату.

Якщо уважно придивитися, то саме психіка як така губиться тут десь між індивідом та його психічними властивостями. Реальний чи абстрактний індивід (чи їх сукупність) може бути об'єктом, але для якоїсь загальної науки про людину чи живий світ взагалі. При цьому формулювання об'єкта психології — втрачає сенс, якщо цей об'єкт нічим не буде відрізнятися від об'єкта інших наук — анатомії, фізіології, генетики чи фармакології.

Аналогічні проблеми виникають тоді, коли мова йде про людину як особистість, суб'єкт, індивідуальність. Адже цими категоріями користуються й інші науки. Тому, психологія як суб'єкт пізнання, визначаючи своїм об'єктом психічну реальність, повинна зауважувати, що усі поняття і категорії, якими вона користується ("людина", "індивід", "особистість", "індивідуальність", "суб'єкт", а також "свідомість", "діяльність", "поведінка", "мислення", "почуття", "воля" тощо) позначають той чи інший різновид, форму, прояв об'єктивно існуючої психічної реальності. Але для цього слід мати онтологічний критерій психічного, який, до речі повинні визнавати не тільки психологи, але й представники усіх інших наук, аби домовитись про міждисциплінарні кордони і зв'язки.

Якими ж є основні ознаки того, що ми називаємо психікою?

Здійснений історичний екскурс у проблему природи психічного, а також аналіз сучасних визначень психіки дозволяють зробити наступні узагальнення.

Психіка — це системна властивість високоорганізованої матерії (мозку), що полягає в активному відображенні, розумінні та творенні суб'єктом об'єктів свого внутрішнього і навколишнього світів. Узагальнюючи інформацію з різних наукових джерел, можна також дійти висновку, що психіка з'являється на певному етапі біологічної еволюції, перебуває в єдності з соматичними (тілесними) процесами і характеризується активністю, цілісністю, співвіднесеністю зі світом.

Психіка людини, на відміну від психіки тварини, характеризується свідомістю і включає в себе не тільки психічні образи, але й ціннісні орієнтації, смисли і значення, може виступати у формі знання, переживання. Розрізняється несвідомо, підсвідомо, свідомо і надсвідомо сфери психічної активності. Активність психіки може виявлятися на рівні чуттєвості, простих реакцій на подразник, а може сягати рівня діяльності, і тоді мова йде про власне психічну діяльність, що виконує регулятивну і креативну функції.

Психіка забезпечує зворотний зв'язок між потребами, діями, спрямованими на їх задоволення і результатами цих дій. Йдеться також про таку властивість психіки, як рефлексивність і самосвідомість.

Психіка, що відзеркалює саму себе і утверджується в цій якості, трансформується у форму, яку ми позначаємо особовим займенником "Я". Я відчуваю причетність і прилученість до всього, що відбувається зі мною, вважаю себе не тільки відповідальним носієм і власником своїх психічних процесів, якостей і станів, але й автором своїх думок, рішень, причиною своїх успіхів і невдач. Я є центром і центратором мого психічного життя. Я не тільки чогось прагну і щось можу, але також дію у напрямку досягнення своєї мети.

Проте залишається відкритим питання про те, з якої "матерії" зіткане наше "Я", чи з тієї самої, що "моя" психіка? Якщо так, то виходить, що одне психічне є носієм і суб'єктом іншого психічного.

Напевно так воно і є, якщо погодитися з міркуваннями Л.М. Веккера, який, з'ясовуючи конкретно-психологічний зміст концепта "суб'єкт", визначає його як "психічного носія психічних властивостей" і водночас як "психічну властивість свого фізичного матеріального носія" [4]. Отже, не тільки моя психіка, але і я сам як суб'єкт психічної активності маю підстави бути об'єктом науково-психологічного пізнання.

Широке узагальнення сутнісних онтологічних ознак психічної реальності пропонує В.І. Гінецинський. До переліку атрибутів психічного він відносить:

— субстантивованість — властивість психічних явищ бути представленими у свідомості у формі самодостатніх утворень;

— евідентність — властивість самовірогідності свідомості в цілому і окремих психічних феноменів;

— рефлексивність — здатність (властивість, атрибут) психіки відображувати в собі свої власні стани, якості, процеси;

— інтенціональність — саморозшпелюваність і наступна векторизованість психічних феноменів;

— суб'єктність — сомопороджуваність, генерованість усвідомлюваних явищ, у тому числі психічними структурами. [5].

При цьому виділяються специфічні ознаки психічного: чутливість, сприйнятливність, здатність до переживання, опредмечуваність, доцільність, здатність до самонавчання, здатність до засвоєння чужого досвіду та ін.. Відмічаються специфічні характеристики психічної реальності як то: екстеріоризованість (біхевіоризм), страгифікованість (психоаналіз), цілісність (гештальтпсихологія), ергічність (діяльна теорія психіки). [Там само].

Ці та інші знання істотно розширюють горизонти розуміння природи психічного. Проте, чим деталізованою стає його сутнісна картина, тим менше вона відповідає критеріям життєвості. Така "психіка" не сумує, не страждає, не радіє. А болить чи втішається, як вважається, наша душа. При цьому, відчуваючи душевну муку, душевний біль, люди звично прикладають руки не до голови і не до іншого якогось місця, а саме до грудей, бо з давніх давен звикли поєднувати уявлення про душу і серце. До речі, відомий вітчизняний філософ П.Д. Юркевич свого часу розробив вчення про серце та його значення для духовного життя людини. "Тілесним органом душі, — зазначав він, — може бути ніщо інше, як людське тіло. Тому, позаяк серце поєднує в собі всі сили цього тіла, воно ж і є шонайглибшим органом життя душевного" [6

с. 84] Як же бути науковій психології (слово "психіка" походить від гр. psychikos — душевний), що протягом довгого часу відмовляла поняттям про душу і дух людський у праві на існування, а сьогодні прагне "оживити" свої уявлення про психіку, готова мислити психічне як реально живу онтичну цілісність, а не лише як метафору?

Можливо, вихід полягає у тому, щоб спробувати знайти місце поняттям "душа" і "дух" в системі психологічної науки, попередньо домовившись, розглядати психічне в його широкому і вузькому розумінні. При цьому мова йде не про заміну слова "психіка" словом "душа" чи словом "дух". З тих часів, коли психіку називали душею, у пізнанні психічного світу зроблено чимало наукових відкриттів, у той час, як поняття "душа" не отримувало належного розвитку через консерватизм релігійних форм пізнання, а також через ігнорування його психологічною наукою.

Поняття "психіка", має сьогодні багато різних тлумачень. Воно може використовуватися в одному змістовому контексті з такими поняттями, як "душа", "дух", "світовий розум" та ін., що, з відомих причин, не набули статусу наукових категорій. У цьому плані мова може йти про "психологічне поле" планети чи Всесвіту в цілому, про "психічну енергію" і "психогенератори", що її виробляють, про передачу думки на відстань.

Під словом "психіка" можна розуміти окрему субстанціальну систему, що самотужки генерує із себе реальність як таку, включаючи і саму себе.

Знову ж таки, як наукова метафора поняття "психіка" (певною мірою вимушено) застосовується для позначення все ще не до кінця зрозумілих нейрофізіологічних процесів, що відбуваються у мозку, а, точніше, того в його функціонуванні, що вже не є власне фізіологічним, але ще не є власне психічним. Тобто для фіксації моменту, процесу і механізму переходу матеріального в ідеальне і навпаки. Зокрема, як відомо, І.П. Павлов використовував термін "психологічна секреція" для позначення тих крапель слюни, що їх викликав до того нейтральний стимул.

Під поняття "психіка" можуть підводитися різні характеристики того, що відбувається у позатілесному світі. У психології, яка з моменту свого наукового самовизначення пішла традиційним шляхом аналізу, склалося так, що кожне із вищенаведених тлумачень психічної реальності намагалося видокремитися, самоствердитися в ролі основного чи навіть єдиного наукового напрямку. Зрозуміло, що назустріч і паралельно аналізу йшов синтез. Натомість, у різних джерелах трапляються такі поняття, як "психічне життя", "психічний світ" тощо. Тут і виникає проблема узгодження семантичних контекстів уявлення про психічне, що, з одного боку, може бути досить конкретним як, наприклад, реакція на подразник, а з іншого, — задовольняти критеріям душевності та духовності.

Тому, коли сучасна вітчизняна психологія отримала індульгенцію (а у чомусь і виборолла право) на вільне теоретичне і методологічне самоврядування, у ній все частіше почали з'являтися визначення психічного, в яких згадувалися поняття "душа" і "дух". Передусім, це було пов'язано із розширенням психологією кола своїх досліджень, які сьогодні містять не тільки інструментальні-операційні, структурно-функціональні, діяльнісно-поведінкові, але й ціннісно-смислові, соціокультурні, інтимно-особистісні, індивідуально-неповторні характеристики психічного життя. Другим важливим фактором можна вважати поступову демократизацію та гуманізацію науково-психологічного пізнання.

Душа. Питання щодо наукового статусу поняття "душа" завжди було і залишається сьогодні предметом гострих дискусій між "світськими" і "релігійними", віруючими і не віруючими психологами. "Психологія, у власному розумінні цього слова, перебуває у ще тіснішому, ніж історія, відно-

шенні до релігійних систем... Всі релігійні системи не тільки виникли з потреб душі людської, але й були, у свою чергу, своєрідними курсами психології... Великі психологічні істини, приховані в Євангелії, поширювалися разом з євангельським вченням... Яка книга у світі представляє глибшу психологію, точніше знання людей, і яку книгу більше читали, слухали, обмірковували, аніж Євангеліє? Якщо ж євангельська психологія... зробилася загальним надбанням християнського світу, тобто всього освіченого європейського світу, то яким же чином психолог може не знати цієї психології, може обійти її, обмеживши свої пізнання теоріями *Гербарта*, *Бенеке* або якого-небудь іншого надуманого вченого?" — зазначав *К.Д. Ушинський* [7, с. 426-427].

На думку *С.Л. Франка*, прекрасне визначення "психологія — вчення про душу" — було просто незаконно викрадено і використано як титул для іншої наукової галузі. При цьому ми не стоїмо перед фактом заміни одних вчень про душу іншими, а перед фактом суцільного усунення вчення про душу і заміну його вивченням так званих "душевних явищ", відірваних від їхнього внутрішнього ґрунту. Нинішня психологія не є наукою про душу, а, у кращому разі, є сумішшю якихось логічних, соціальних, фізіологічних, філософських побудов і умовиводів. Одне безсумнівно, констатує він, — "живий, цілісний внутрішній світ людини, людська особистість, те, що ми поза всякою теорією називаємо нашою "душею", нашим "духовним світом", у цій науці повністю відсутне... Те, що в теперішній час відсутнє і відсутність чого ми хворобливо відчуваємо, є саме наукове, чисто теоретичне пізнання сутності людської душі" [8].

Згідно *Ж. Гюдрфруа*, уявлення про нематеріальну душу, яка управляє матеріальним організмом, — це дуалістична концепція, що сходиться до часів доісторичних. "*У науковій психології, однак, утвердилось уявлення, що наші почуття і думки — це всього лише результат життєдіяльності нервових клітин, об'єднаних в один орган — головний мозок*". [9, с. 84].

Зрозуміло, що визначення психіки як функції мозку не можуть не викликати запитань, а то і досить жорстких критичних зауважень з боку тих психологів, які визнають реальність душі. Чому, запитують вони, психологія відмовляється від поняття душі, але все таки продовжує називати себе "наукою про душу"?

Представники сучасної християнської психології ще критичніше й емоційніше висловлюються з цього приводу, зазначаючи, що світська наукова психологія страждає різкою бідністю думок і висновків. Що всі "відкриття" її — товкотнеча на одному місці, різні повороти навколо того самого стовпа. Під вигадливими термінами, що можуть викликати враження тільки у мало- і напівграмотних людей, приховується повна злиденність змісту. Учені психологи не знають і не пізнають про існування ні тих почуттів, ні тих настроїв, якими горить подвижник. Навіть рух власних пристрастей, гордості, марнославства, зневіри й таке інше, вони не вивчають. І, мовляв, зовсім інша річ — святоотецька психологія. Це — одкровення нового життя, це проникнення в такі куточки й глибини людського духу, які жодному психологові з усіма його тонкими інструментами не під силу. Вивчення такої психології означає входження в неозоре й бездонне море духовних одкровень і осаянь [10].

Що може відповісти сучасна наукова психологія на ці закиди?

Насамперед, варто пригадати, що в історії психології відомо чимало випадків, коли дослідники, з тих чи інших мотивів справді вважали недоцільним чи навіть помилковим застосування в науковій психології поняття "душа", намагалися змінити її назву. Так, зокрема, *Дж. Уотсон* назвав психологію біхевіоризмом, або наукою про поведінку, *В.М. Бехтерев* — рефлексологією, *К.М. Корнілов* — реактологією. *І.П. Павлов* взагалі пропонував з погляду науки говорити про вищу нервову діяльність, а не про психіку.

Проте, існує й інша тенденція. Рухаючись у руслі природничо-наукової парадигми і, тим самим, відстоюючи статус повноцінної науки, психологія, з часом почала розуміти, що її об'єкт — психіка, усе менше задовольняє різного роду редукціоністським визначенням: з одного боку — фізичним і фізіологічним, а з іншого, — соціологічним. Відтак, завжди були і нині тривають пошуки аргументів на користь існування психічного як окремого сутнього..

Основна критика наукової психології іншими суб'єктами пізнання психічного життя, зводиться, переважно до того, що вона, начебто, обходить стороною вивчення ряду феноменів, які прийнято називати "душевними проявами" (совість, скромність, ніжність, милосердя тощо). Наступний закид стосується того, що вона мовляв, досліджує все-таки якісь зовнішні прояви душевної активності, але не спроможна дійти до розкриття сутнісних глибин самої душі. Ще одне зауваження зачіпає проблему цілісності внутрішнього життя людини, а власне, відсутності у науковій психології уявлень про ту інстанцію чи субстанцію, яка цю цілісність забезпечує. І, нарешті, — найдошкульніше зауваження стосується природи психіки, зокрема, її визначення як функції мозку.

Відразу зазначимо, що цілком компетентні та достатньо розгорнуті відповіді на питання, що стосуються проблеми душі, наукова психологія вже не раз давала, але ж, як правило, з матеріалістичних (діалектико-матеріалістичних) позицій. Проте, сучасна наукова психологічна думка не обмежується матеріалістичними поглядами на психіку людини.

Прикладом підходу, в якому психічне в його сутнісних ознаках і визначеннях певним чином поєднується з душевним і духовним у людині, можна вважати вже згадану працю *С.Л. Франка* " Душа человека", який з позицій гуманістичного філософського (онтологічного) і конкретно наукового (психологічного) знання відтворив, по суті, платонівське розуміння душі як посередника між світом ідей і світом речей. "*Голова душі міститься на небі, ноги її на землі*". Цією цитатою з *Плотіна* він завершує своє фундаментальне дослідження природи людської душі, що пов'язує неосаяжну нескінченність, повноту, актуальну прозорість і єдність абсолютного буття з обмеженістю, темнотою, роз'єднаністю і мінливістю буття емпіричного. У цьому, на його думку, і полягає сутність людської душі.

Дехто з представників сучасної наукової психології, намагаючись зірвати з неї ярлик "бездушності", показує, що її відрив від теми душі був історично зумовлений, зокрема, необхідністю поглибленого об'єктивного вивчення її проявів, а саме — механізмів функціонування психіки, різних психічних функцій, процесів, що мало велике значення для практики. До речі, ще *Г.І. Челпанов* зауважував, що психічні явища в принципі можна вивчати, абстрагувавшись певною мірою від того, що психологія є наука про душу, тобто від остаточного розуміння сутності психічного, наприклад, його непростяжності тощо. Для *М.М.Бахтіна* і душа, і особистість — унікальні, індивідуальні цілі, принципово незавершені, що виражають себе у відповідності з поточним, знову ж таки унікальним діалогом. Тому останній вважав принципово неможливим вивчати душу традиційними природничо-науковими методами: "*Проблема душі методологічно є проблемою естетики, вона не може бути проблемою психології, науки безоцінної і каузальної, оскільки душа, хоча і розвивається і постає у часі, є індивідуальне, цілісне і вільне ціле*" [11, с. 89].

Відомий сучасний російський психолог *Б.С. Братусь*, намагаючись з'ясувати причини і наслідки втрати науковою психологією свого основного об'єкта — людської душі, бачить можливість подолання цього протиріччя у визнанні її божественної природи. Мовляв, наукова психологія повинна згадати про своє походження, про свої корені, про "ту умову, без якої вона, як і всі наші знання, не мають кінцевого сенсу, а саме — умови існування вищих проявів душі, її Божественного походження і безмертя" [12]. При цьому автор знаходить

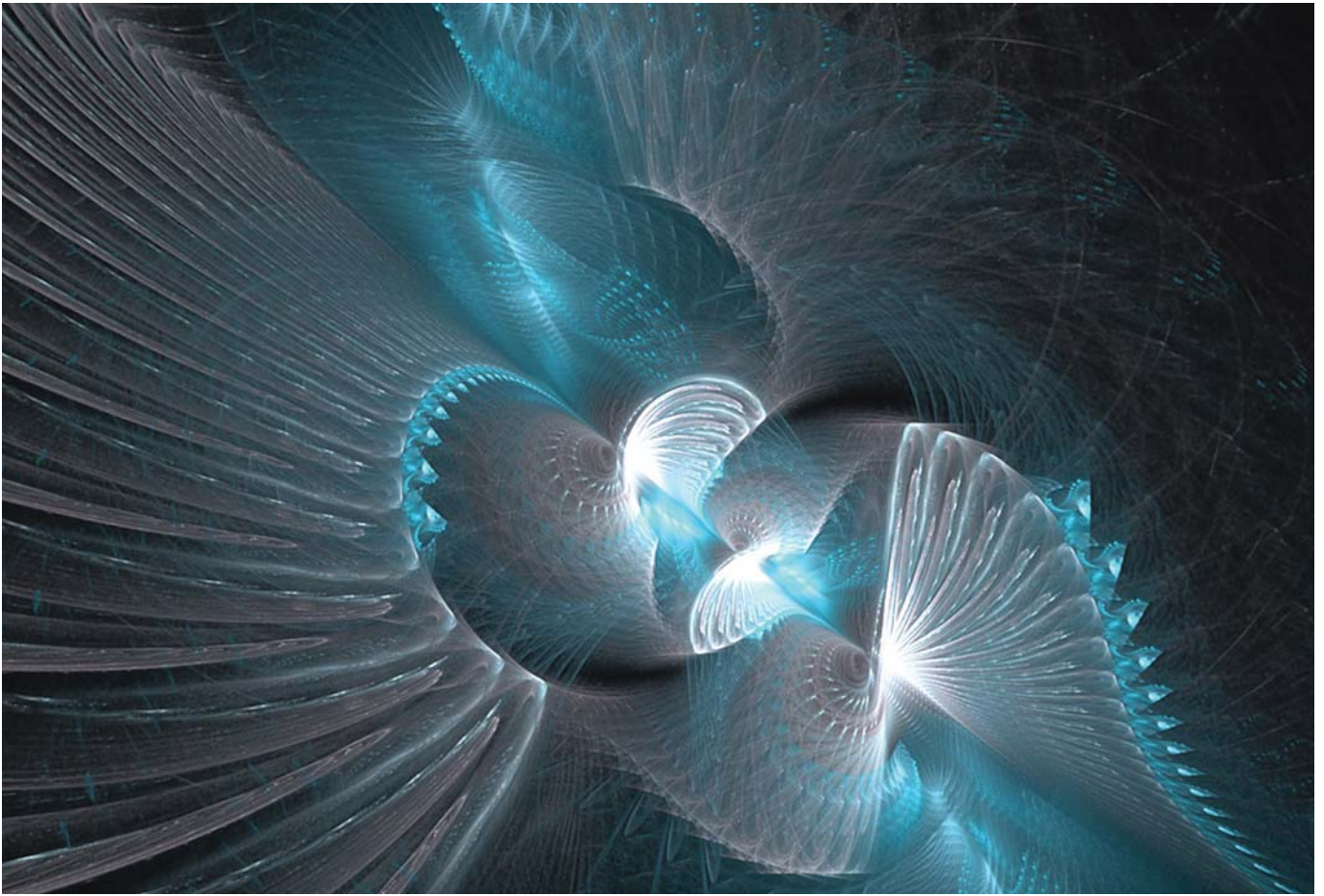
потрібну йому підтримку в словах Преосвященного Анастасія, який у 1914 році при відкритті першого в Росії Психологічного інституту визнав можливість і доречність наукового психологічного дослідження, але тільки "зовнішньої сторони душі", тієї її частини, яка обернена до матеріального світу, з яким душа зв'язується через тіло. *"Але чи можна досліджувати шляхом експерименту внутрішню сутність душі, чи можна виміряти її вищі прояви?"* — запитував він, і був категоричний у своїй відповіді, зазначаючи, що не до позитивних, але до найбільш викривлених результатів призвели б такі спроби (Див. там само).

Ці грізні застереження служителя церкви не повинні особливо бентежити наукових психологів. Адже, як виявляється, істотними ознаками душі тут пропонується розглядати "потаємність" ("сокровенність"), "невимовність", "невловимість" — ознаки, які нічого не говорять про саму душу, а лише стверджують складність, а то і принципову неможливість її наукового психологічного пізнання. Можливо подібні закиди слід розуміти так, що "душевне", "духовне" взагалі не слід намагатися пізнавати, що це не тільки неможливо і непотрібно, але й небезпечно для людини, що у своєму русі до сутнісних глибин психічного (а не тільки фізичного) світу, наука повинна враховувати як життєдайні, так і небезпечні наслідки своєї пізнавальної активності? Тобто, слід, принаймні, припустити наявність межі, яку психологія не має права переступати, не зваживши на те, чи буде це знання позитивним для людства тут і тепер, а також там і потім.

До речі, зрозуміти і якось зняти означену суперечність дозволяє міркування про психологію і релігію як специфічні соціальні інститути психотерапевтичної самопомогі, що їх людство собі створило і користується їхніми послугами, в одному випадку, більше спираючись на раціональну терапію, а в іншому, — на сугестивну. Тут принагідно згадати про ме-

ханізми сугестії, контр-сугестії і контр-контр-сугестії, аналіз яких здійснив у своїх працях *Б.Ф. Поринев*.

Але, якщо визнавати реальність існування індивідуальної людської душі, то чому б не спробувати дати їй власне науково-психологічне визначення без посилання на міфи і релігійні догмати. І такі спроби все частіше можна спостерігати в сучасній психології. Так, відомий сучасний російський психолог *В.М. Шадріков*, аналізуючи сутність і зміст науково-психологічних уявлень про внутрішній світ людини, підкреслює, що це, насамперед, — "живий" світ, а "потребово-емоційно-інформаційна субстанція, що представляє внутрішній світ — це жива субстанція". Відтак, можна сказати, зауважує він, *"що ця потребова-емоційно-інформаційна субстанція і є душа людини. Ця душа живе в єдності з тілом і відносно незалежна від зовнішнього світу. ... Душа живе й може сама себе рефлексувати, може в кожний момент часу проживати все життя або окремі події. Із цього погляду душа живе поза часом"*. Душу не слід зводити до її проявів: окремих відчуттів, прагнень, думок. Вона як ціле не зводиться до своїх частин і водночас не існує поза психічними явищами [13, с. 404-405]. Виходячи із цих міркувань, *В.М. Шадріков* робить висновок про те, що "душа" цілком заслуговує на те, щоб її визнати науковим поняттям. Свій висновок він підкріплює посиланням на *Г.І. Челпанова*, який вважав, що наш психічний організм не є простим механічним з'єднанням окремих частин, а теж є чимось цілим, єдиним, як і тілесний організм. Цій єдності властива сталість і відносна незмінність, а це — ті властивості, які характеризують субстанцію [Див. там само]. Згадано також про спеціальні дослідження поширеності тих чи інших значень слова "душа" в російській мові. Виявляється, це поняття використовують переважно у двох аспектах: як "внутрішній, психічний світ людини", її переживання, настрої, почуття тощо, й у теологічному плані, як щось безсмерт-

не, нематеріальне, що існує незалежно від тіла, що зв'язує людину з Богом. При цьому найвищу частотність слово душа має в значенні "внутрішній психічний (психологічний) світ" людини. У своєму релігійному значенні воно вживається набагато рідше. Підраховано (С.Г. Тер-Мінасова), що чемпіоном із частотності вживання слова душа є О.С. Пушкін. При цьому абсолютна більшість уживань цього слова — 510 разів — відповідає значенню "внутрішній психічний світ людини". У значенні ж "нематеріальне начало у людині, що продовжує жити після її смерті", воно вжито всього 44 рази.

О.А. Донченко з позицій фрактальної психології вводить поняття "психофракталу" як "інформаційно-енергетичної епіструктури", що є породженням так званої польової, вільної психіки, і яку в народі називають душею чи духом. "*Це той дух-душа, який можна зіпсувати, ушкодити, спотворити, але який неможливо знищити*" [1, с. 35].

Дух. Якщо душа асоціюється з науковим уявленням про "внутрішній світ людини", "потребово-емоційно-інформаційну субстанцію", "інформаційно-енергетичну епіструктуру", то з чим тоді слід асоціювати поняття "дух" і як бути з поняттям психіки чи психічної реальності, якщо два попередні поняття таки будуть введені в науковий обіг?

Відповідь на це запитання намагався віднайти свого часу С.Л. Рубінштейн. Психічна діяльність як така, зазначав він, безпосередньо відноситься до природного світу, у своєму функціональному аспекті виступає як природне явище. Однак, беручи участь у регуляції дій індивіда, виражаючи його потреби, інтереси, ставлення до світу, вона виступає вже в іншій якості: як душевна діяльність, як свідомість, що передбачає ставлення суб'єкта до об'єктивної діяльності, чи як духовна діяльність, що має той чи інший ідейний зміст [14, с. 259-260]. І далі. Як діяльність мозку, психічна діяльність є чисто природне явище. Як регулятивна інстанція, що існує незалежно від рефлексії, вона знаходить статус "душевної діяльності". Насичена ставленнями людини до інших людей,

вона виступає як "душевна", але вже в іншому розумінні цього слова. У міру того, як із життя й діяльності людини, з її безпосередніх беззвітних переживань виділяється рефлексія на світ і на саму себе, психічна діяльність починає виступати як свідомість. Коли людина в ході громадського життя освоює зміст знань, її психічна діяльність виступає знову в новій якості — духовної діяльності [Див. там само].

Як можна зрозуміти, С.Л. Рубінштейн для того, щоб зняти з понять душі і духу містичний ореол і ввести їх у лоно науки, послуговується категорією "діяльність" і вибудовує чітку пояснювальну модель: діяльність мозкова — діяльність психічна — діяльність душевна — діяльність духовна. При цьому дві останні він розглядає як форми і рівні прояву саме психічної діяльності, що дає певні підстави вважати душевне і духовне об'єктом психологічної науки.

Проте, залишається відкритим питання про те, хто є суб'єктом усіх цих діяльностей? Адже в історії психології можна зустріти чимало випадків, коли таким суб'єктом вважався саме дух чи саме душа. При цьому відсилання до поняття "людина" не знімає проблеми. Як зауважував О.М. Леонтьєв, заміна одного невизначеного поняття іншим нічого науці дати не може.

Тому, варто спробувати, слідом за С.Л. Рубінштейном, продовжити співвідносний аналіз понять "психіка", "душа" і "дух", маючи на увазі що у "психічної діяльності" має бути свій "діяч".

Так, найістотнішою ознакою того, що позначають словом "Дух", яке пишеться з великої літери, є здатність останнього творити світ із себе, бути вільним суб'єктом процесу постійного оновлення цього світу за законами істини, добра, краси і любові, що їх поєднує. Духовний рівень, не заперечуючи всі інші, вважається вищим у становленні людини людиною. Духовне протистоїть земному в тому сенсі, що намагається піднести його до рівня ідеального, взірцевого життя як такого, що найбільшою мірою відповідає ідеї людини як творця. Але на яких підставах, за яких умов дух у вище означеному його розумінні можна вважати об'єктом психологічного пізнання? Адже проблемою істини також опікується логіка,

проблемою добра — етика, краси — естетика, проблемою духовності — філософія, культурологія.

По-перше, психологія традиційно займається проблемою творчості, досліджує її механізми, закономірності, способи здійснення, мотиви і відповідні здібності. Власне психологія обдарованості, талановитості, геніальності є нічим іншим як наукою про креативні можливості людського духу. По-друге, оскільки акт творення навіть на найвищому, божественному рівні духовності просто неможливий без уяви і без натхнення, то і цими своїми сторонами дух постає як об'єкт психологічного пізнання. По-третє, окрім психології актів, процесів і функцій існує психологія образів, змістів, цінностей, смислів, подій і вчинків. Відтак, розуміння і переживання конкретним людським індивідом істинності та значущості вищих, власне духовних цінностей і смислів, спроможність до здійснення моральних вчинків, високодуховних героїчних подвигів заради торжества ідеї, що уособлює сутність людського буття, а також переживання відповідальності за вчинене, свого "не-алібі у бутті" (*М.М.Бахтін*), — усе це об'єднується поняттям "духовний світ" і характеризує людину як діяча, творця у вищому розумінні цих слів. Саме ця суб'єктна інтенція і потенція, природа якої і досі залишається предметом дискусій, була узагальнена спочатку у міфологічному, а потім у релігійному і філософському понятті "дух".

Сучасна психологічна наука поки що не поспішає включати те, що позначається словом "дух" у своє об'єктне поле. Однак розвідки у цьому напрямку існують. Зокрема, *В.П. Зінченко* обґрунтовує необхідність дослідження психологією поряд із "буттєвим" і "рефлексивним" — "духовного шару свідомості". "Очевидно, в духовному шарі свідомості людську суб'єктивність представляє Я в його різних модифікаціях та іпостасях. Саме це Я, що становить момент усякої свідомості, треба розглядати як один з утворювачів духовного шару свідомості - його суб'єктивного чи суб'єктного складника" [15, с. 223]. Таким чином, включення до об'єкту наукового психологічного пізнання реальності, що позначається категорією "дух" дозволяє сутнісно поглибити уявлення про психіку як таку, що не тільки відображає чи регулює, але й творить дійсність в ролі суб'єкта індивідуального і суспільного життя.

Якщо основну ознаку духу становить суб'єктна активність творіння, то що в такому разі є найхарактернішою психологічною ознакою людської душі?

Знову ж таки, узагальнюючи історію розвитку уявлень про душу, можна зробити припущення, що найкраще розкрити її специфіку дозволяє поняття "ставлення" з усіма його синонімічними значеннями. Якщо слово дух більше асоціюється з творінням, то слово душа — з переживанням. Головне джерело душевних переживань (як позитивних, так і негативних) міститься у ставленні людини до оточуючого світу, інших людей і самої себе як водночас тілесно-плотської і душевно-духовної істоти.

Вважають, що з розрізненням речі та ідеї як її сутності (*Платон*), сушого і буття (*Парменід*), людина прийшла до розрізнення тілесного, душевного і духовного. Тіло було віднесене до сушого як скінченного, а дух — до буття як до вічного. Душа при цьому покликана зв'язати між собою дух і тіло, узгодити їх активність, що не є простою справою. Звідси — душевні муки, постійне напруження, переживання, неспокій, тривога, гнів. Проте, коли духовне і тілесне вдається примирити, душа заспокоюється, відчуває блаженство, радіє. Саме як інстанція, що опікується стосунками, душа визначається як добра або зла, чутлива або байдужа, ніжна або груба, милосердна або жорстока, світла або темна. Чи не тому *П.Д. Юркевич* про якого ми згадували, залишив розум голові, а душу з її почуттями і переживаннями розмістив у серці. Напевно ближчими до душі також є характерологічні риси, які прийнято називати душевними якостями. Отже, якщо поняття "суб'єктність" найбільше корелює з поняттям "дух",

то поняття "душа" найбільше відповідає класичному науково-психологічному уявленню про особистість.

Психіка. Тепер черга визначитися з поняттям "психіка", враховуючи, що творчу активність ми психологічно поєднаємо з поняттям "дух", а ставлення визнаємо сутнісною характеристикою душі. Тут, начебто, залишається одне — визнати за психікою, як головну, функцію відображення дійсності. Принаймні, під таке розуміння психіки можуть бути підведені усі вищі психічні функції, які й досі у багатьох підручниках позначаються як пізнавальні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява, уявлення, фантазія, емоції, почуття, воля, мова і мовлення тощо).

Психічне, у його зіставленні зі змістом понять душевного і духовного, можна розглядати як найближче у генетичному плані до тілесного. Тому, саме сюди варто включити уявлення про темперамент. Саме як діяльність мозку визначав психічну діяльність і *С.Л.Рубінштейн*, коли співвідносив її з діяльністю душі та духа (Див. вище). Оскільки вищі психічні функції, тип темпераменту, інстинкти, потяги у їх становленні, розвитку і функціонуванні значною мірою залежать від роботи мозку, вищої нервової діяльності, то, цьому рівню психічної активності більше відповідає визначення людини як індивіда (за *Б.Г. Ананьєвим*). Слід лише пам'ятати, що тут йдеться про психічне в його вузькому розумінні, у співвідношенні з поняттями душі і духу, які ми намагалися повернути психології як науці про пізнання психіки в широкому розумінні цього слова, що позначає позатілесну форму життя, що має інтенцію і потенцію до відображення дійсності та її творення, включаючи і самого творця.

Оригінальні визначення душі і духу та міркування щодо їх взаємозв'язку знаходимо у *К.Г. Юнга*, який, зокрема, зазначав, що душа ("жива істота") є найвищим проявом тілесного життя, а дух є вищим проявом душевної істоти. Водночас, саме завдяки "реакції душі" ідея (дух, духовне) може стати "автономним комплексом" і панувати над душею [16, с. 279-286].

Продовжуючи міркування у цьому напрямку, можна припустити, що на рівні індивідуально-психічної активності людини тілесне, досягнувши своїх вищих функціональних можливостей, підпорядковується нетілесному-психічному. Тобто, залишаючись функцією мозку, психічне поступово робить мозок своєю функцією. Такого роду функціональні перепідпорядкування відбуваються і надалі: душевне виникає як функція психічного, а потім підпорядковує собі це психічне; у свою чергу, духовне з'являється як специфічна функція душевного, а потім так само користується ним як своєю функцією.

Однак залишається відкритим питання про те, яка сила пов'язує психіку, душу і дух в єдине ціле. На нашу думку, такою онтичною силою володіє наше "я", яке поєднує, синтезує, інтегрує і знімає в собі організмичне (мозок), психічне (індивід), душевне (особистість) і духовне (суб'єктність) у індивідуально-неповторному, унікальному вчинку життєздійснення, що підносить людську істоту до рівня індивідуальності.

Отже, як можна бачити, психологічна наука загалом готова до того, щоб розглядати реальність, позначену поняттями душі і духу, як об'єкт свого дослідження. Водночас, слід визнати, що ці поняття позначають у позатілесній, ідеальній реальності щось таке потаємне, сакральне, чого наука досі не може (не зможе ніколи взагалі) до кінця пояснити чи формалізувати, але завжди буде цього прагнути. У всі часи був і залишатиметься надалі в пізнанні психічного простір і час для загадкового, таємничого — такого, у що можна тільки вірити. А, відтак, завжди залишатиметься і необхідність в інших, не наукових формах пізнання феноменів психічної реальності, зокрема, міфологічній і релігійній, що також оновлюються і набувають свого розвитку і також намагаються шукати розумні компроміси з наукою.

Література

1. **Донченко Е.А.** Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни). — К.: Знання, 2005.
2. **Мазилев В.А.** О предмете психологии / Методология и история психологии. 2006. Том 1. Выпуск 1. — С. 55-72.
3. **Роговин М.С., Залевский Г.В.** Теоретические основы психологического и психопатологического исследования. Томск, 1988.
4. **Веккер Л.М.** Психика и реальность. Единая теория психических процессов. — М.: "Смысл", 1998.
5. **Гинецинский В.И.** Предмет психологии. Дидактический аспект: Пособие для преподавателей. — М.: Изд. корпорация "Логос", 1994.
6. **Юркевич П.Д.** Вибране. - К.: "Абрис", 1993, с. 84.
7. **Ушинский К.Д.** Педагогическая антропология. СПб., 1908, Т.2.
7. **Франк С.Л.** О понятии и задачах философской психологии. — В кн. Франк С.Л. Предмет знания. Душа человека. Мн.: "Харвест" — М.: "АСТ", 2000. с. 631-990.
8. **Годфруа Ж.** "Что такое психология". — М.: 1992, с. 84.
9. **Невярович В.** Похищенная психология: Еп. Варнава. "Основы искусства святости", Нижний новгород, 1995. Т.2. / www.pravoslavie.ru/jurnal/stolenpsychology.htm.
10. **Бахтин М.** Автор и герой в эстетической деятельности. — В кн.: Эстетика словесного творчества. — М., 1979.
11. **Братусь Б.С.** Психология: душепопечение и наука / http://oroik.netda.ru/chten_00/bratus.htm.
12. **Шадриков В.Н.** Характеристика внутреннего мира / Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е.Б. Старовойтенко. — М.: Академический проект: Гаудеамус, 2005.
13. **Донченко Е.А.** Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни). — К.: Знання, 2005.
14. **Рубинштейн С.Л.** Бытие и сознание. — М.: Изд-во АН СССР, 1957.
15. **Зинченко В.П.** Сознание как предмет и дело психологии / Методология и история психологии. 2006. Том 1. Выпуск 1. — С. 207-231.
16. **Юнг К.Г.** Проблема души нашего времени: Пер. с нем. / Предисл. А.В.Брушлинского. — М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1993. — 336 с.